

O'RTA OSIYO HUDUDI TO'RTLAMCHI DAVRI PALEOEKOLOGIYASI SHAKLLANISHI VA USHBU JARAYONLARNING TADQIQOTCHILAR ASSARLARIDA AKS ETISHI

Ismailov Ulug'bek Saparboy o'g'li

Urganch innovatsion universiteti o'qituvchisi

Mutaxassislik: Tarix

E-mail: ismailov.ius@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O'rta Osiyo hududidagi to'rtlamchi davrdagi paleoekologik holati shakllanish jarayonlari va bu jarayonlarning tadqiqotchilar ishlarida aks etish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Homo sapiens, muste, pleystotlen, Teshiktosh, Samarqand manzilgohi, Qayroqqum, Xo'jago'ra, Qora-Bura, Xo'jakent, Jarqo'ton, Obi-Rahmat, Shug'no.

Asosiy qism

To'rtlamchi davrga kelib O'rta Osiyo hududining ibtidoiy odamlar tomonidan o'zlashtirilishi va bu yerda hayot kechirishlari uchun barcha sharoitlar vujudga kelib bo'lgan edi. Mamlakatimiz hududiga odamlarning joylashishi aniq aytish mumkinki janubdan boshlangan. Kavkaz va Markaziy Osiyo hududlari Osiyodagi eng qadimgi odamlar paydo bo'lgan mintaqalardan hisoblanadi. O'troq hayot uchun odamlar G'arbiy Osiyodan Turkman-Xuroson tog'lari orqali o'tgan. Markaziy Osiyoni Pokiston va Shimoliy-G'arbiy Hindiston bilan bog'laydigan janubiy aholi punktiga ham bunga imkon bergan.

Qadimgi odamlar tomonidan yaratilgan mehnat qurollari toshdan yasalganligi uchun ular yashagand avr tosh davri deb atalishi ma'lum va bu davrda odamlarning yer yuzida tarqalishi sekinlik bilan kichadi. Buning sabablaridan biri ularning sonining kamligida deyish mumkin. Yashash uchun resurs va tabiiy sharoitning mavjud bo'lishi ularni yashab turgan hududini o'zgartirmasligiga sabab bo'lgan. Qadimgi tosh davri (paleolit) taxminan 2,8 million yil avval boshlangan; 16-12 ming yil oldin uning o'rnini mezolit davri egallagan, uning yuqori chegarasi 10-7 ming yil oldin bo'lgan. Bu davrda odam Sharqiy Afrika avstralopitekalaridan homo sapiens (Kromanyon - Homo sapiens. Sapiens taxminan 40 ming yil oldin paydo bo'lgan)gacha o'sdi. Yer shari aholisi paleolitda 2-3 million kishidan oshmagan¹.

Ibtidoiy odamlarning yer yuzi bo'ylab tarqalishini ularning qoldirgan izlari asosida o'rganish mumkin. Bu izlarga ularning tana qoldiqlari, manzilgohlari va

¹ Бондарев. Л.Г. Палеоэкология и историческая экология. – М.: «Изд-во Московского университета», 1998. – С. 5.

ayniqsa mehnat qurollarini misol qilib keltirish mumkin. Lekin maymun qo‘liga olgan tayoq yoki toshni qurol deb bo‘lmaydi, yog‘och qurolni faqat toshdan yasalgan qurol vositasida tayyorlash mumkin. Toshdan yasalgan qurollar bo‘lmagan joyda odam ham yashagan emas. Ishlangan tosh topilar ekan, garchi odam suyaklari topilmaganda ham (odatda paleolit qatlamlarida odam suyaklari saqlanmaydi), u odam faoliyatining aniq-ravshan alomatidir².

O‘rta Osiyoning odamlar tomonidan o‘zlashtirilishi juda sekinlik bilan borgan jarayon bo‘lib, bunda bir qancha noqaniqliklar ham mavjud. Ashel davrigacha ibtidoiy odamlar qoldiqlari va ular tarqalgan makonlar haqida ma‘lumotlar topilmagan. Ko‘plab tadqiqotlarga ko‘ra odamzod O‘rta Osiyoda aynan ashel davridan boshlab tarqalib boshlaganligi aniq o‘rganilgan. Ashel davri ohiri va muste davri boshlariga kelib ibtidoiy odamlar O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning sezilarli hududlarini egallaydilar³.

Bu o‘rinda yer tarixini geologic davrlarga bo‘linishini eslatib o‘tish mumkin, bunda kishilik tarixi, ma‘lumki, juda ham qisqa vaqtni tashkil qiladi. Arxey erasida yer shari hali qizib turgan bo‘lib, faqat shu eraning ohirlaridagina dastlabki juda oddiy organizmlar paydo bo‘lgan. Paleozoy erasi avvallari birlamchi era deb atalgan edi, bu era besh davrga bo‘lingan. Kembriy, silur, devon davrlari hayvonotida umrtqasizlar hukm surgan; toshko‘mir va perm davrlarining hayvonotida yer va suvda yashovchi hayvonlar hukm surgan. O‘rmalovchilar hukm surgan mezozoy erasi uch davrga: trias, yura va bo‘r davrlariga bo‘linadi. Sut emizuvchilar hukm surgan koynozoy erasi uchlamchi va to‘rtlamchi davrlarga bo‘linadi⁴. Bunday davrlashtirish asosan sovet davri adabiyotlariga hos bo‘lib, zamonaviy davrda bir qancha o‘zgartirishlar kiritilgan (7-ilovaga qarang).

Odamzodning yer yuzida tarqalishining asosiy sabablaridan biri bu muhit o‘zgarishi va oziqa izlash hisoblanadi. Yana bir yo‘l - "go‘sht eldorado" ni qidirishdagi migratsiya. Bunga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Taxminan 25 ming yil oldin Beringiya qit‘a ko‘prigi orqali odamlar Shimoliy-Sharqiy Osiyodan Amerikaga kirib kelgan. Musteriya (o‘rta paleolit) madaniyatiga oid ko‘p sonli manzilgohlarga ega Qrimda so‘nggi paleolit davri manzilgohlari juda kam, bu esa aholi sonining kamayib ketganidan dalolat beradi. Ushbu fonda Pechora havzasining joylashishi sodir bo‘ldi, bu erda Byzovaya saytining mutlaq yoshi 18-25 ming yil oldin, ya‘ni Pleystotsen termal minimumiga deyarli to‘g‘ri keladi. Tog‘li tog‘lar ham o‘zlashtiriladi. Sharqiy Pomirdagi ovchilarning yozgi lageri (mutlaq yoshi 9,5 ming yil avval) bo‘lgan Oshxona maydoni o‘ta og‘ir sharoitlarda joylashgan edi: balandligi 4100 m, kunduzi

² Арциховский. А.В. Археология асослари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1970. – Б. 22.

³ Лунин. С.Б. Археология Средней Азии. – Т., 1986. – С. 5-6.

⁴ Арциховский. А.В. Археология асослари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1970. – Б. 23.

tungi ayozlar, quruq havo bilan bog‘liq katta harorat kontrasti (yillik yog‘ingarchilik qatlami atigi 70 mm), doimiy shamollar sharoitida edi⁵.

Geologik jihatdan to‘rtlamchi davr ikki yarim million yildan ortiqroq vaqt oldin boshlangan va bu davrda yer yuzida sut emizuvchilar oilasining vakillari bo‘lgan ibtidoiy odamlar ajdodlari ilk mehnat qurollarini yasab, dastlabki kishilik tarixida asos soladilar va ularning avlodlari yuqorida ta‘kidlanganidek O‘rta Osiyo hududini ham o‘zlashtiradilar.

O‘rta Osiyo paleolitini o‘rganish bo‘yicha asosiy ishlarni quyidagi joylardagi qazishmalar va tadqiq qilish mumkin: Teshiktosh (1938-1939), Samarqand manzilgo‘hi (1939, 1958-1975), Qayroqqum (1954-1961), Xo‘jago‘ra (1954-1955), Qora-Bura (1957-1964), Xo‘jakent (1958-1959), Jarqo‘ton (1961-1963), Obi-Rahmat (1962-1965), Shug‘no (1969-197)). To‘rtta yirik obyektida qazish ishlari olib borilgan: Ko‘lbuloq (ishlar 1962-yilda boshlangan), Qo‘tir-Buloq (1971), O‘g‘zi-Kichik (1970) va Qoratorov I (1973). Geografik jihatdan bu ishlar 1958-yilda boshlangan Janubiy Qozog‘iston (Qoratorov tizmasi)dagi tadqiqotlar bilan tutashgan⁶.

Yuqorida tilga olingan yodgorliklarga bag‘ishlangan mavjud nashrlarda asosan tosh qurollarning o‘ziga xos xususiyatlari va kamroq darajada O‘rta Osiyodagi paleolit davri odamlari turmushining paleoekologik sharoiti masalalari yoritilgan. Faqat yaqinda va hatto o‘sha paytda ham keng tarqalgan emas, palinologik va ba‘zi fizik tadqiqot usullari qo‘llaniladi. Hozirgacha g‘or konlarining mineralogik tadqiqotlari umuman yo‘q. Paleolit makonlarining geologiyasi yetarli darajada rivojlanmagan, yoshi asosan ularning geomorfologik holatiga qarab belgilanadi. Keyingi paytlarda ayrim tadqiqotchilar paleolit sanoatining matematik va statistik qayta ishlash usullari va atributiv tahlil usullariga murojaat qilishdi. Qadimgi tosh davri - paleolit - butunlay pleystosenning bir qismi bo‘lib, Yer tarixining so‘nggi bosqichidir va 0,5-5 million yil davom etadi⁷.

O‘rta Osiyoda paleolit davri o‘lkalarining geologik yoshini aniqlash bo‘yicha ishlar ushbu maqola muallifi geologlar S.A. Nesmeyanov, N.P. Kostenko, O.K. Chediya va boshqalar bilan birgalikda olib borilgan. Natijada O‘rta Osiyoning tog‘li qismidagi daryo terrasalarining gipsometrik jihatdan turli darajalari va turli davrlardagi paleolit madaniyatlari o‘rtasidagi barqaror bog‘liqlikni tan olishga asoslangan sxema ishlab chiqildi. Sxema terrasalarining kanal fasiyalarini ifodalovchi tosh va qumlar va ularni bir-biriga yopishgan "suv toshqini" tuproqlari amalda bir vaqtning o‘zida bir vaqtning o‘zida joylashganligi haqidagi g‘oyaga asoslangan edi, shuning uchun butun

Бондарев. Л.Г. Палеоэкология и историческая экология. – М.: «Изд-во Московского университета», 1998. – С. 10.

⁶ Ранов В.А. Основные черты периодизации палеолита Средней Азии// Палеоэкология древнего человека. – Москва: «Наука», 1977. – С. 208.

⁷ Бондарев. Л.Г. Палеоэкология и историческая экология. – М.: «Изд-во Московского университета», 1998. – С. 10.

terasta umuman u yoki bu vaqtinchalik ko'rsatkichni oldi. Bundan tashqari, tog' tizmalarining yon bag'irlari va adir zonasidagi eroziya darajasi qadimiy tog'lararo vodiylarning izchil chuqurlashib borayotganidan dalolat berishi ta'kidlandi. Nishablarning "narvon" relyefi va "havza" to'planish joylarining cho'kindilari o'rtasida mumkin bo'lgan munosabatlar o'rnatildi.

Yaqin vaqtgacha Markaziy Azinning sharqiy qismida 10 ta joy mavjud bo'lib, ularda toshdan yasalgan asboblari – maydalagichlar va maydalagichlar topilgan. Ularning umumiy ko'rinishi va texnik xususiyatlariga ko'ra, bu asboblarni turli darajadagi ehtimollik bilan Magistrlikgacha bo'lgan davrlarga kiritish mumkin. Bularning barchasi Toshkent majmuasi terrasalari yuzasidan ko'tarilgan yoki ularning yonbag'irlaridan topilgan asarlardir. Shunday qilib, ularda aniq stratigrafik ma'lumot yo'q, ularning yoshi shartli ravishda O'rta Osiyo stratigrafik sxemasining O'rta Pleystotsen davri bilan belgilanadi. X.A. Alpisboyev tomonidan tog' tizmasining o'rta qismida ko'p miqdorda yig'ilgan dag'al o'zaklar, klekton tipidagi yirik bo'lakchalar, maydalagichlar va chopiqlar uchun ham yetarlicha stratigrafik asos yo'q. Janubiy Qozog'istondagi Karatau. Shuning uchun bu topilmalarning taklif qilingan sanasi - Quyi pleystosenning ikkinchi yarmi - va ularning madaniy mansubligi yetarli darajada asoslanmagan hisoblanadi⁸.

Oxirgi palinologik ma'lumotlar Markaziy Osiyoning pleystosenida iqlim ilgari o'ylangandek bir xilda qurg'oqchil bo'lmaganligi, quruq va issiq davrlar nisbatan sovuq va nam davrlar bilan almashinishini ko'rsatadi.

1973-1975 yillarda O'rta Osiyodagi birinchi qatlamli mustegacha bo'lgan davrdagi qadimiy paleolit yodgorligini qazish ishlarini olib borilib, uning izlari A.A. Lazarenko tomonidan Qoratorov I geologik zovurlaridan o'tish chog'ida topilgan. Qoratorov I kolleksiyasi Tojikiston janubidagi loess uchastkalarining yana beshta nuqtasida to'rtinchi va beshinchi pedokomplekslarda topilgan individual topilmalar bilan to'ldiriladi. Ularning ichida eng qiziqarlari ko'ndalang ish qirrali bir tomonlama o'tkirlangan o'ziga xos shakllari bo'lib, ular ilgari Markaziy Osiyoda uchramagan.

Umuman olganda, Qoratorov yoki Yurgaydarin deb nomlanishi mumkin bo'lgan yangi madaniyat (ikkinchisi Qoratorov I o'rni joylashgan jar nomidan keyin) so'nggi soan madaniyatiga yaqin bo'lgan shag'al madaniyati sifatida ta'riflanishi mumkin. Pokiston va Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi. U Markaziy Qozog'istonning levallua-ashel madaniyatidan keskin farq qiladi, u toshni bo'laklashning levallua usullari va qo'lbola ikki yuzadan foydalanish bilan ajralib turadi. Bu farqning xronologik tartibda ekanligini inkor etib bo'lmaydi, chunki Qozog'iston materiallari, aftidan, oxirgi ashell davriga tegishli, ammo, boshqa tomondan, bu farqli asosga ega bo'lishi mumkin.

⁸ Ранов В.А. Основные черты периодизации палеолита Средней Азии// Палеоэкология древнего человека.– Москва: «Наука», 1977. – С. 210.

O‘zbekistonda ashel davriga oid bo‘lgan yodgorliklardan Uchtut Buxoroda(Navoiy), Ohandaronda Ko‘lbuloqlar o‘rganilib, ulardan slanets va kremniydan ishlangan qo‘pol tosh qurollar topilgan⁹. Farg‘ona viloyatidagi ko‘p qavatli Selung‘ur g‘orining asosiy qatlami Asheul va qadimgi Muste davrlariga tegishli. Bu yerda qazish ishlari davomida rubodisksimon o‘zaklar, bir va ikki platformali, keng yoriqlar, yon qirg‘ichlar, maydalagichlar, shag‘al maydalagichlar topilgan.

Turkmanistonda Sumbar daryosi vodiysida ashel ko‘rinishidagi tosh mahsulotlari, Turkmanistonning shimoli-g‘arbiy qismida (Krasnovodsk yarim oroli, Katta Balxan) ashel-muste majmualari to‘plangan. Tojikistondagi Qorotov Yavanskiyning qadimiy shag‘al asboblari chopperlar, qirg‘ichlar, shag‘allar yuzasidan yoriqlar, shuningdek, nukleuslar topib o‘rganilgan.

Janubiy Qozog‘istonda ashel-muste davriga oid yodgorlik bo‘riqazigan, Tanirqazigan yodgorliklari hisoblanadi. Bu yerda mehnat qurolini yasashda ishlatilgan asosiy materiallar tosh, kvartsit va alsedonlardan foydalanilgan. Tosh jinslardan chopqilar, chopqi asboblari, o‘tir uchli ruqollar yasalgan. Inson tomonidan toshni qayta ishlash texnikasi ibtidoiy tarixni davrlashtirishga asoslanadi. Qayta ishlash texnikasining xususiyatlari ba‘zi hollarda ekinlarning mahalliy variantlarini ajratib olish imkonini beradi. Demak, O‘zbekiston hududi uchun muste davri yodgorliklarining bunday guruhlari hozirda Zarafshon vodiysi va Surxondaryo viloyati, Chirchiq-Oxangaron vodiysi yodgorliklari, Bo‘stonliq viloyati va Farg‘ona vodiysi obidalari sifatida ajralib turadi. Bu guruhlar toshni qayta ishlash tabiati va asboblarning tarkibi bilan bir oz farq qiladi. Eng muhim yodgorliklardan biri Teshiktosh makoni bo‘lib, uning materiallari asosida ibtidoiy inson hayotining bir qator xususiyatlari aniqlangan. Joyni qazish jarayonida echki, bug‘u, ayiq, yovvoyi cho‘chqa, leopard, qoplon kabi hayvonlarning suyaklari topildi, gulxan qoldiqlari tozalandi.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan kelib chiqadigan bo‘lsak, hudular miqyosidagi ishlatilgan tosh qurollar materiallari davr geologik va geografik sharoitidan, uning florasini va faunasini holati haqida ma‘lumotga ega bo‘lish imkonini beradi. Topilgan hayvon qoldiqlari esa nafaqat odamlar hayot tarsi, balki hayvonot dunyosining ko‘rinishini qayta tiklashimiz uchun eng muhim elementar ma‘lumotlarni taqdim qilishi mumkin.

So‘nggi paleolit yodgorliklari yetarlicha o‘rganilmagan, ammo bu davr madaniyati rivojlanishining umumiy qonuniyatlari o‘rganilgan. Qiziqarli materiallar Samarqand maydonida olib borilgan uzoq muddatli qazishmalar natijasida taqdim etilgan bo‘lib, ularda disk shaklidagi va prizmatik o‘zaklar, tishli asboblari,

⁹ Лунин. С.Б. Археология Средней Азии. – Т., 1986. – С. 6.

maydalagich tipidagi asboblari, bolta va massiv toshlar, qirg'ichlar, buqa, kiyik, ot suyaklaridan yasalgan, va Tojikistonning Shunou, Oq-Jilga uchastkalaridagi aholi punktlari, bu erda tosh texnologiyasi deyarli yo'q va asboblari asosan disk shaklidagi, taxminan prizmatik, konus shaklidagi yorilgan nukleus plitalardan yasalgan. Aholining asosiy mashg'uloti ovchilik, terimchilik va buning uchun sharoitlar mavjud bo'lgan joylarda baliq ovlashdir. Xuddi boshqa sohalarda bo'lgani kabi. O'rta Osiyoning so'nggi paleoliti – mehnat qurollarini maqsadiga ko'ra differentsiallash ishlab chiqaruvchi kuchlarining sezilarli darajada rivojlangan «aql-idrokli odam»ning shakllanish davri bo'ldi¹⁰.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арциховский. А.В. Археология асослари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1970.
2. Бондарев. Л.Г. Палеоэкология и историческая экология. – М.: «Изд-во Московского университета», 1998.
3. Лунин. С.Б. Археология Средней Азии. – Т., 1986.
4. Ранов В.А. Основные черты периодизации палеолита Средней Азии// Палеоэкология древнего человека.–Москва: «Наука», 1977.

¹⁰ Лунин. С.Б. Археология Средней Азии. – Т., 1986. – С. 7.